

LJUBO KARAMAN

O BOSANSKIM SREDNJOVJEKOVNIM STEĆCIMA

(povodom publikacija A. Benca o nekropolama u Radimlji i okolici Olova)

Bosanski nadgrobni spomenici obično zvani stećci odavna su privukli pažnju naše javnosti i pobudili veliki interes svagdje, gdje su s njima bile upoznate strane zemlje. A ipak je donedavno izostalo njihovo sistematsko proučavanje i objelodanjivanje od strane stručnjaka. Mislim, da su tome bili uzrokom dvojaki razlozi. S jedne se strane dobar dio srednjovjekovnih grobalja sa stećcima u Bosni nalazi u teško pristupačnim položajima podalje od današnjih naselja, a s druge strane stećci po svojem značaju ostaju na granici različenih naučnih struka, arheologije, historije, historije umjetnosti, pa i etnografije. Arheologu stećci ostaju izvan vremenskog okvira njegova užeg interesa i rada; historičaru umjetnosti su oni odveć različiti i daleki od razvoja i dostignuća savremenih historijskih stilova; historičaru pružaju ti većinom anonimni grobni spomenici s rijetkim natpisima malo neposrednih historijskih podataka; a etnograf nalazi u motivima i izradi stećaka dodirnih točaka s pučkom umjetnošću, ali oni nisu prvenstveno etnografski materijal. Po oslobodenju posvećena je ovim zanimljivim i originalnim spomenicima naše kulturne prošlosti osobita pažnja. Odabrani primjerci stećaka prikazani su u točnim odlivima na izložbi naše srednjovjekovne umjetnosti u Parizu, gdje su oni pobudili interes kulturne javnosti i stručnjaka. A kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu A. Benac započeo je sistematsku publikaciju stećaka pod naslovom: »Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine«, dakle kraja, u kojem se nalazi najveći broj stećaka. Prva sveska, posvećena nekropoli u Radimlji u Hercegovini, izišla je g. 1950. u izdanju Zemaljskog muzeja u Sarajevu, a druga, posvećena nekropolama u okolici Olova u Bosni, g. 1951. u izdanju Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture u Beogradu. Kritika je povoljno ocijenila solidan rad A. Benca.¹ Kako sam pratio

¹ Up. članak M. Gorenca, Povodom prve kataloške publikacije stećaka, »Historijski zbornik«, Zagreb, god. IV, 1951, str. 283-289. U istom svesku H. Z. ima zanimljiv prilog o vrlo rijetkim stećcima u Sjevernoj Hrvatskoj od A. L. Horvat, str. 157-163.

s interesom sve, što se pisalo o stećcima, kojih ima i u Dalmaciji, iznijet ću ovdje najprije nekoliko konkretnih razmatranja i napomena u vezi sa spomenutim nedavnim publikacijama A. Benca i potome ću iznijeti svoje općenito mišljenje o podrijetlu i značenju ovih spomenika.

I.

Bosanski stećci su vrlo često bili navedeni kao argument u spornom pitanju značaja »bosanske crkve«, pa su se pristaše patarenstva ili bogomilstva te crkve pozivali u prilog svoje teze na navodno izostajanje znaka krsta na tim grobnim spomenicima. Benac međutim ističe, da nekropole u Radimlji i Olovu pobijaju mišljenje, da »križevi dolaze na stećcima sasvim izuzetno i obično u deformisanim oblicima«. Relativno brojna upotreba znaka križa na stećcima govori odlučno protiv toga, da oni pripadaju bogumilskoj heretičkoj sekti, piše Benac doslovno. Pri rješavanju pitanja, tko je počivao pod stećcima, da li pristaše patarenske hereze, bosanski »krtjani« ili pak uopće stanovnici nekih naših krajeva iz određenog doba, bez razlike na vjeru, trebat će obratiti veću pažnju teritoriju, na kojem se stećci javljaju. Obično se navodi, da pored Bosne stećaka ima i u primorskim krajevima i u unutrašnjosti Dalmacije, na Pelješcu i u okolici Dubrovnika, koji su bili svakako blizu bosanske države. Stećaka međutim imamo i na samoj obali srednje i sjeverne Dalmacije. Sjećam se, da sam ih vidio uz crkve na obroncima Kozjaka između Splita i Trogira, u okolici Trogira, iznad Segeta i u Marini. Sjetimo li se, kako su dalmatinski biskupi revnovali protiv patarenske hereze – primjer nam je za to od Tome Arcidakona prepričana epizoda braće slikara Mateja i Aristodija u Splitu – morat ćemo se složiti s time, da nesmetani opstanak i sačuvanje do danas naprijed spomenutih stećaka govori u najmanju ruku za to, da u svoje doba nitko nije u tim stećcima gledao znakove heretičkih zabluda.

Posebnu pažnju obraća Benac pitanju, koji je društveni sloj bio pokapan pod stećcima. Bit će točno njegovo mišljenje, da je pojava stećaka u vezi sa željom mladog feudalnog društva u Bosni, da vanjskim znakom na grobu afirmira svoj ugled i moć. Ali isto tako je točna njegova konstatacija, da je broj stećaka toliki, da je nemoguće pretpostaviti, da su oni isključivo pripadali gornjem sloju feudalnog plemstva, nego mora da su pod skromnijim spomenicima pokopani pripadnici slobodnog seljaštva, a možda i kmetova. U radnji o Radimlji Benac napominje, da na tom groblju, osim grobova sa stećcima, ima još čitav niz srednjovjekovnih grobova, koji nemaju nadgrobnog spomenika, nego su označeni manjim krugom kamenica, pa su očito pripadali siromašnijim slojevima i kmetovima, a možda su kasnijeg datuma. U radnji pak o groblju u Olovu Benac dopušta mogućnost, da su i najsiromašniji žitelji srednjovjekovne Bosne, pa čak i kmetovi postavljali sebi stećke na grobove.²

² Up. Benac, Radimlja, n. dj., str. 5 i Olovo, n. dj., str. 72-73.

Da se ovo pitanje raščisti, bit će dobro istražiti i objaviti, da li na grobljima sa stećcima ima i grobova bez ikakvog kamenog znaka nad grobom, odnosno da li u mjestima sa srednjovjekovnim grobljem stećaka ima još i drugo groblje, i to bez stećaka: ako toga nema, nužno ćemo morati nagađati, da su i kmetovi mogli uzeti kamen, koji im je bio na dohvat, i izraditi ga u prostu pačetrovnu ploču kao spomenik nad grobom.

Benac konstatira, da u šumskom i planinskom kraju Olova, gdje su kuće bile građene od drveta, a ne od kamena kao u kršnoj Hercegovini (Radimlja), stećci često imitiraju detalje drvene gradnje. Uvjerljivo je piščevo upozorenje, da sarkofag u Klisi (Olovo, sl. 18) imitira kuću građenu s uspravnim drvenim oblicima. Bilo bi usiljeno pretpostaviti, da je klesar iz tehničkih razloga lakše obrade ili iz sklonosti prema okomitoj liniji izvrnuo položaj oblica, kakav je bio pravilo u brvnoj gradnji, koje vlada i danas u gradnji drvenih kuća u planinskom dijelu srednje Bosne.

Ovaj sarkofag u Klisi svakako potvrđuje moj davni utisak, da moramo vrlo elastično uzeti tezu, koju Strzygovski navodi i iskorišćuje u svojoj knjizi »O razvitku starohrvatske umjetnosti«, Zagreb 1927, naime tezu o gradnji na stupce (Blockbau) kao značajki Sjevera, o kanatnoj gradnji kao značajki Zapada i brvnoj gradnji kao značajki Istoka Evrope, odakle su podrijetlom Slaveni.

Manje je uvjerljivo piščevo mišljenje, da sarkofag u Križevićima (Olovo, sl. 52) imitira kanatnu gradnju kuće. Tu su rozete, spirale, pa i grozdovi, koji nas upućuju na to, da se radi o ornamentalnom motivu, koji ima samo vrlo daleku i vjerojatno slučajnu sličnost sa konstruktivnim kosturom kanatne gradnje.

Benac datira nekropole u Radimlji i Olovu potkraj Srednjeg vijeka. Nekropolu u Radimlji on datira na temelju natpisa na stećcima, što spominju članove vojvodske obitelji Hrabrena-Miloradovića, koja je živjela u Batnogama u 15. stoljeću, pa postavlja nekropole u vremenski okvir 15. i 16. stoljeća, a nekropole u Olovu postavlja u vremenski razmak od kraja 14. do kraja 15. stoljeća, i to na temelju velike sličnosti u ukrasu nekih stećaka iz Olova sa stećkom Vukave, žene kneza Batića iz Kopošića, iz početka 15. stoljeća. Pored toga za nekropole sa stećcima uopće Benac drži, da se one ne javljaju prije početka 13. stoljeća. Ja se slažem s ovakvim datumima bilo općenito za pojavu stećaka, bilo posebno, što se tiče vremena nekropola u Radimlji i Olovu; ali ću ipak ovdje iznijeti nekoliko primjedbi nekim piščevim izvodima, koji mi se ne čine metodološki ispravni.

Tako na primjer za datiranje nekropola u olovskom kraju ne može biti presudna činjenica, što se mjesto Kamenica ispod Klise spominje tek potkraj 14. stoljeća. Često u srednjovjekovnim pisanim dokumentima imamo prvi spomen o nekom naselju tek nekoliko stoljeća kasnije nego li materijalnih ostataka i dokaza za naselje u grobljima i spomenicima toga kraja.

Obelisk u Vlaškovcu u obliku muslimanskog nišana pripadat će svakako feudalcu, koji je potkraj 15. stoljeća prešao na islam, kako Benac tvrdi; ali iz toga ne mora izlaziti, da stećci, koji imaju ukras sličan ukrasu na ovom obelisku, moraju biti isto blizu toga doba. Ukras obeliska, spiralni zavoji,

rozete i pleteno uže pripadaju, i kao motiv i kao obrada, u okvir pučke umjetnosti; a ta je u neku ruku bezvremenska i svakako se u istim oblicima proizvoda kroz duga stoljeća.

Na jednom stečku u Mramorju turska sablja pokazuje, da taj nadgrobni spomenik pripada u vrijeme turskog utjecaja u 15. stoljeću; ali ne moraju zbog toga ostali spomenici na istom groblju, a pogotovu spomenici drugog groblja sa srodnim motivima biti iz istog vremena. Jedan drugi stećak istog groblja na Mramorju ima na primjer isklesan mač sa jabučicom na balčaku u obliku zgnječene gljive. Točno Benac opaža, da je to tip ranijeg srednjovjekovnog mača. Teško da je ovaj stećak s mačem savremen stečku sa turskom sabljom iz kraja 15. stoljeća (v. niže o obliku mačeva na stećcima). Vjerovatno da je groblje na Mramorju bilo mjesto, gdje su se pripadnici iste obitelji u različito vrijeme pokapali.³

Uvjerljivo je naprotiv piščevo upoređenje stećaka olovskih nekropola s nadgrobni kamenom Vukave, žene kneza Batića, u Kopošiću, iz početka 15. stoljeća. Čitav kompleksni ukras tog kamena u svim se detaljima ponavlja u olovskim stećcima u Jela-šumi i Križevićima.⁴

Benac je mišljenja, da prva pojava stećaka pada u prvu polovinu 13. stoljeća, ali da pretežni broj tih nadgrobni spomenika ipak potječe iz 14. i 15. stoljeća. To će biti točno; samo ne bi trebalo odveć temeljiti sud, što se toga tiče, na činjenici, da gotovo svi natpisi, koji sadržavaju podatke za datiranje, potječu iz 14. ili 15. stoljeća. U kraju slabe pismenosti, kakva je bila srednjovjekovna Bosna, mogao se običaj klesanja natpisa na nadgrobni kamen pojaviti i afirmirati tek u kasnom periodu i poslije dužeg vremena opremanja tih spomenika bez natpisa.

Za pretpostavku, da početak stećaka postavimo u 13. stoljeće, govore međutim još dvije činjenice: motivi na stećcima crpljeni iz umjetnosti romanike i oblici mačeva na tim spomenicima. U ukrasu stećaka nailazimo, ma da u ograničenom opsegu, na motive srednjovjekovne romanike. To su valovita lozica, pleteno uže i niz arkada; vrlo rijetko se i kasno javljaju motivi gotike. A poznato je, da i u susjednim krajevima konzervativnog umjetničkog razvoja, u sjevernoj Hrvatskoj između Save i Drave kao i u Dalmaciji, u 14. stoljeću romanika ustupa pred gotikom. Mačevi, koji su najčešće reproducirani na stećcima sa dugom nakrsticom i vrškom balčaka u obliku kruga, u porabi su već u punom Srednjem vijeku. Mač na spomenutom stečku u Mramorju i jedan mač na stečku u Mogorjelu imade dapače ranosrednjovjekovni oblik mača s vrškom balčaka u obliku polukružne gljivice.

S pravom Benac pobija sklonost nekih istraživača, da dio stećaka, i to u prvom redu one u najskromnijem obliku proste pačetvorne ploče bez ikakvog uresa, prebace u davno i tamno doba ranog Srednjeg vijeka. Oni to većinom čine pod krivom pretpostavkom, da je u Srednjem vijeku umjetnik tek postepeno prelazio jačem ukrašavanju predmeta. Tko je proučavao groblja iz ranog Srednjeg vijeka u Dalmaciji, pa i u Bosni, znade međutim, da u to doba nema stećaka; ukoliko ima stećaka u okolini crkvenih građevina starohrvatskog perioda ili na položaju ranosrednjovjekovnih grobalja na redove,

³ Up. Olovo, n. dj., str. 57-58, sl. 24 (Vlaškovac), sl. 54 i 55 (Mramorje).

⁴ Up. Olovo, n. dj., sl. 1-2 (Jela-šuma), 52 (Križevići) i Glasnik zemaljskog muzeja, Sarajevo, LI 1939, sl. 6 na str. 30.

to su, i po načinu gradnje grobova ispod stećaka i po popratnim predmetima u njima, grobovi iz kasnijeg Srednjeg vijeka. I obratno, poznato je, da su majstori ranog Srednjeg vijeka upravo uživali u tome, da sve površine crkvenog namještaja i ravne dijelove arhitektonskih detalja (okvire vrata i prozora) prekriju pleternim klesarijama.⁵

II.

O podrijetlu i značenju bosanskih srednjovjekovnih nagrobnih spomenika Benac se izražava oprezno i samo u općim potezima. On očito zasada pretpostavlja analizu prikazanog materijala konačnoj, možda preuranjenoj sintezi. Ipak i u radnji o Radimlju kao u radnji o nekropolama u Olovu on navodi Šidakovo mišljenje, po kojem su u pojavi ovih spomenika odlučnu ulogu odigrali karakter zemljišta, socijalni odnosi, davni kult mrtvih i mnogi kasniji utjecaji kulturno razvijenog susjedstva.

O stećcima se vrlo često pisalo kao o nerješivoj zagoneci i unikumu, koji da nema nigdje ni prethodnika ni srodnika. Po mojem mišljenju stećci su originalna i jedinstvena pojava u svojem ukupnom izgledu; ali raščinimo li njihovu pojavu u ono, što je određuje, a to su opći oblici tih spomenika, pa motivi i stil njihova ukrasa, naći ćemo u svemu tome vrlo davnih i vrlo širokih analogija.

Prihvatajući i precizirajući mišljenje Šidakovo reći ću, da su stećci tipični proizvod kraja i vremena, u kojima su nastali, i prilika, koje su u tim krajevima vladale. Njihova je pojava u vezi s težnjom afirmacije mladog bosanskog feudalizma; široku uporabu i veliki broj tih spomenika omogućilo je obilje dobrog kamenog materijala, dok su izradu, motive i stil tih spomenika odredile posebne kulturne i vjerske prilike srednjovjekovne Bosne; a to su relativna izoliranost tog kraja od umjetničke djelatnosti bilo Zapada Evrope bilo Bizanta i nepotčinjenost srednjovjekovne Bosne strogim direktivama Rima ili Carigrada u crkvenom pogledu. Jer, koliko god je točno, da ne možemo govoriti o »bogomilskim« stećcima i da ti nadgrobnni spomenici nisu ograničeni na krajeve bosanskih »krstjana«, ostaje ipak istina, da je isključiva pojava svjetovnih motiva na onima od ovih nadgrobnih spomenika, koji imaju likovni ukras, u vezi s tom crkvom.

Više nego li nerješiva zagonetka, srednjovjekovni stećci jesu i vjerojatno još dugo vrijeme će biti predmet rasprave i spora u krugu stručnjaka. Ali to je posljedica različitog općeg i načelnog stava pojedinog stručnjaka u odre-

⁵ Iz vremena prije g. 1200. potječe po svoj prilici velika pačetrovna ploča u Carevcu na Glamočkom polju, koja na gornjoj površini ima isklesan tipičan motiv troprutastih pleternih klesarija ranog Srednjeg vijeka. Po svojoj zamjernoj debljini (36 cm) ova ploča nije bila izrađena kao nadgrobna ploča u pločniku crkve (njem. Grabplatte), nego mora da je bila postavljena kao spomenik stršeci nad zemljom poviše pokojnikova groba poput stećaka. Ova ploča u Carevcu u kasnom Srednjem vijeku ponovo je bila upotrebljena kao spomenik nad grobom Milutina Marojevića. Tom je prilikom na jednoj pobočnoj strani ploče postavljen natpis, a na drugoj strani oklesan je tipični ukras stećaka. Baš na ovom spomeniku očita je razlika rada ranosrednjovjekovnog majstora i srednjovjekovnog bosanskog »kovača« (up. Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo XLV 1933, str. 13; gipsani odliv ovog spomenika nalazi se u Gliptoteci u Zagrebu).

denim pitanjima umjetničkog stvaranja. Sud pojedinog stručnjaka u pitanju podrijetla i originalnosti stećaka, u pitanju značenja njihovih ukrasnih predstava, kao i u pitanju umjetničko-estetske vrijednosti stećaka zavisi i zavisiće će dobrim dijelom od načelnog stava, što ga netko zauzima u pitanju mjere, do koje isti preduvjeti mogu voditi istim rezultatima; od toga, do koje mjere je netko sklon tražiti simbolički sadržaj u ukrasu; konačno od toga, u kojoj mjeri i kako tko ocjenjuje i osjeća primitivan, formalno nedotjerani umjetnički izraz.⁶

Komparativno proučavanje spomenika raznih vremena i različitih zemalja dalo je u novije doba obilate plodove. Ali u povezivanju srodnih pojava često stručnjaci po mojem mišljenju idu predaleko. Nitko ne će nijekati vezu između srodnih spomenika različitih zemalja i različitog vremena ondje, gdje jedan kraj ima preduvjete da primi pobude iz drugog kraja ili gdje spomenici istog kraja iz starijeg doba mogu poslužiti kao uzor u kasnije doba, pogotovu ako srodnost ide preko općih linija do detalja i ako se ti detalji ne daju lako i jednostavnije objasniti na drugi način. Ali u onoj mjeri, u kojoj nam nedostaju argumenti i dokazi za to, u istoj mjeri moramo uzeti u obzir mogućnost, da se radi samo o paralelnim pojavama, koje su nastale neovisno jedne od drugih samim stjecajem jednakih preduvjeta i prilika.

Vjerujem, da će vrijeme korigirati mnogu forsiranu tvrdnju onih historičara umjetnosti, koji kao da polaze sa stajališta, da se neki umjetnički oblik, neka tehnička procedura, neki ukrasni motiv javlja i, da tako rečem, rađa samo na jednom mjestu. To će biti isto onako, kako je naše stoljeće svelo na pravu mjeru pretjerano simboličko objašnjavanje ukrasnih motiva umjetničkih spomenika, koje je bilo tako omiljeno u prošlom stoljeću.

Proučavatelji srednjovjekovnih građevina u prošlom stoljeću do virtuoznosti su bili dotjerali sistem, po kojem su svaki životinjski lik, slikani ili klesani na srednjovjekovnoj crkvi objašnjavali kao simbol neke vjerske istine ili predodžbe, neke strasti ili duševnog raspoloženja. Mi danas sudimo, što se toga tiče, treznije i postupamo opreznije. Znamo, da se čovjek u pradoba, nemoćan pred prirodnim silama, branio simbolima, koje je stavljao na sve, što ga je okružavalo, kao što znamo, da je kršćanstvo kao progonjena sekta u prvom početku rado rabilo tajne simbole; ali s vremenom je simboličko izražavanje blijedilo, smisao se gubio, a motivi se podržavaju dalje iz praskonskog, čovjeku prirodnog nagona za ukras.⁷

⁶ Ovakav ili onakav načelni stav pojedinog stručnjaka ne mora biti aprioran, kako se u prvi mah čini, jer se on vrlo često temelji na ogromnom broju opažanja i konstatacija kroz duge godine rada.

⁷ U novije doba forsiranom iznalaženju simboličkog sadržaja vraćaju se neki njemački stručnjaci, koji upravo u tom sadržaju vide superiornost nelikovne sjevernjačke germanske umjetnosti pred figuralnom južnjačkom, mediteranskom umjetnošću većeg vanjskog efekta, ali manjeg sadržaja. Tako Schaffran u ranosrednjovjekovnim pleternim motivima, što se živo prepleću na starohrvatskom namještaju, kao da voda struji, a za koje motive on drži da potječu od Langobarda, vidi odraz germanskog mita o vodi; u obrubnom motivu kuka ovih pleternih klesarija on vidi lizanje mitskog plamena, dapače u trostrukim trakama pletera nazire odraz germanske predodžbe o toku života i triju njegovih važnih faza: rođenja, vjenčanja i smrti. Time se Schaffran zapravo vraća na stav, koji se stoljeće ranije ispoljio u nazivanju pleternog ukrasa mističnim motivom. Up. Schaffran E., *Die Kunst der Langobarden in Italien*, Jena 1941, passim i Bulić, *Hrvatski spomenici u kninskoj okolici*, Zagreb 1888, str. 14, sl.

Put srednje linije bit će ispravan i u pitanju vrednovanja primitivne umjetnosti. Svakako je neispravan stav onih historičara umjetnosti, koji na srednjovjekovne stećke primjenjuju mjerilo dostignuća historijskih stilova u reproduciranju realnosti, pa zbog toga s neshvaćanjem prilaze i s omalovažavanjem govore o tim spomenicima. Ali s druge strane mislim, da griješe i oni, koji stavljaju u istu liniju rad srednjovjekovnih bosanskih »kovača« i nastojanje savremenih umjetnika primitivista, negiraju uopće »primitivnost«, i ne uzimaju u obzir odnosno ne priznaju veći ili manji stepen u sposobnosti reproduciranja realnosti. Čini mi se, da se baš što se toga tiče može primijeniti primjedba Hoernesova apstraktnoj i idealističkoj teoriji Riegla. Hoernes ispravno upozorava, da u vremenima vrlo jednostavnih životnih preduvjeta i skučenih tehničkih mogućnosti, kao što su prethistorijske periode i u određenom smislu i doba srednjovjekovne Bosne, Rieglov »Kunstwollen« jest zapravo »Kunstmüssen«; forma i umjetnost nije toliko plod svijesnog htijenja, koliko nuždan rezultat prilika, u kojima majstor radi.⁸

Iza ovih općih, uvodnih riječi predimo detaljnijem istraživanju stećaka, i to najprije istraživanju općeg oblika tih nadgrobničkih spomenika. Benac razlikuje u materijalu srednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika, prema njihovom obliku, ploče, sanduke i sarkofage. Sanduci su međutim, kako izričito i Benac piše, svojim oblikom bliski ploči i često se od nje teško mogu razlikovati, i to po većoj visini. Prema tome ustvari imamo spomenike u obliku pačetvornog kamenog bloka veće ili manje visine i kamene blokove, koji naliječe na neispušljene sarkofage.

Pačetvoran kameni blok i sarkofag nisu nikakvi izuzetni oblici niti novum u nizu nadgrobničkih spomenika. To su oblici, koji imaju vrlo brojne srodnike i prethodnike u praksi pogrebnih običaja različitih zemalja i naroda i prije i poslije vremena stećaka. Blok iz kamena vrši ulogu spomenika nad grobom već u prethistorijsko doba. Dio menhira i dolmena svakako su pogrebni spomenici. U vrijeme stećaka pačetvorna ploča je zatvarala grobnu raku u razini pločnika crkava; ali ona je ponekada, u odjelitim prostorijama crkve, gdje nije smetala kretanju vjernika, stršila iznad groba. Nedavno je A. Horvat iznijela primjere nadgrobničkih ploča u obliku, dapače i s ukrasom koji je srodan ukrasu stećaka, iz groblja u Suvaji na granici Krbave i Bosne iz kraja 19. stoljeća.⁹

Pred nekoliko godina upozorio sam na dvije pačetvorne ploče iz Glamočkog polja u Bosni, urešene na gornjoj strani ranosrednjovjekovnim troprutastim pleternim klesarijama, kao primjer spomenika, koji su mogli dati povoda srednjovjekovnim »kovačima«, da iznad grobova postave slične pačetvorne blokove i okite ih ukrasom prema svojem ukusu i svojim sposobnostima. Osobito je zanimljiva ploča iz Carevca, koja je debela 36 cm, i prema tome je sigurno stršila nad grobom kao spomenik; a dobila je potkraj Srednjeg vijeka natpis i novi ukras na pobočnim stranama pri novoj uporabi ove ploče nad grobom Milutina Marojevića (v. naprijed nota 6).¹⁰ Ja sam međutim mišljenja,

⁸ Up. Hoernes M., *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa*, Wien 1915, str. 16–18.

⁹ Up. A. L. Horvat, O stećcima na području Hrvatske, »Historijski zbornik«, IV knj., Zagreb 1941, str. 160, I i II.

¹⁰ Up. Povijest Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1942, str. 623–624.

da su bosanski »kovači« mogli doći do ovog jednostavnog oblika nadgrobnog spomenika i sami bez posredovanja i bez ugledanja na spomenute ranosrednjovjekovne ploče. Ne znam, zašto bi se bez ustručavanja snašli s činjenicom, da su ranosrednjovjekovni majstori mogli sami po sebi doći do toga, da prigodno klešu spomenike takvog oblika; a ustručavali se vjerovati, da su to isto mogli učiniti kasniji srednjovjekovni »kovači«, koji su takve spomenike radili u tisućama i tisućama primjeraka, što je očiti znak, da su ti spomenici u punoj mjeri odgovarali mogućnostima i ukusu njihova vremena i sredine.

Isto tako je i sa spomenicima u obliku sarkofaga. Od vremena engleskog arheologa Evansa, koji je g. 1877. vidio i opisao srednjovjekovno groblje stećaka kraj Nikšića u Crnoj Gori, često su stručnjaci ponavljali misao, da su srednjovjekovni nadgrobni spomenici u obliku sarkofaga u Bosni imali za uzor antike sarkofage; piše je u tom mišljenju uvršćivala činjenica, da često strane stećaka u obliku kuće resi niz arkada, a poznato je, da postoji serija antiknih sarkofaga s motivom arkada (Säulensarkophagen).

Ovoj tezi imade međutim ozbiljnih prigovora. Niz arkada ne pobočnim stranama sarkofaga relativno su rijedak motiv antike; u Bosni i Crnoj Gori nije dosada bio nađen nikakav primjerak takvog spomenika, kako tvrdi Sergejevski, dobar poznavalac antiknog doba tih krajeva.¹¹ Osim toga rimski je sarkofag grobnica, u kojoj počiva pokojnik, a bosanski stećak u obliku sarkofaga je masivan i neišupljen spomenik iznad pokojnikova groba.

Najvažnije je međutim, da je predodžba o grobu kao kući pokojnika posvudašnja, trajna tradicija čak iz prehistorijskog doba. Ta predodžba djeluje u dvostrukom pravcu, to jest u oblikovanju i samog groba i spomenika iznad groba. To su poznate stvari. Spomenut ću samo, da na toj liniji nalazimo prehistorijske urne u obliku kuće (»Hausurnen«) u sjevernoj Njemačkoj, Italiji, Kreti, grobove kasnoantiknog i starokršćanskog doba složene od opeka u obliku krova, pa sarkofage s poklopcem u obliku krova iz grčke i rimske antike, Srednjeg vijeka i novijeg doba. Tradicija o grobu-kući nije ustvari nikada prekinuta. Da je ona živjela i u srednjovjekovnoj Bosni, dokazuje nam natpis na više puta spomenutom stećku Milorada Marojevića, koji glasi: *ase kuća Milutina Maroevića i njegove žene Vladisave i niju ditce.*

Srednjovjekovni »kovač« mogao je prema tome doći do namisli, da izradi nadgrobni spomenik u obliku sarkofaga s poklopcem nalik na kućni krov prigodnim ugledanjem u kakav sačuvani antikni sarkofag svojeg kraja ili pak sam po sebi: ja vjerujem u mogućnost ovog posljednjeg. Ovo će pitanje ostati vjerojatno do kraja neriješeno; a njegovo rješenje po mojem mišljenju i nije od onolike važnosti, kako se često puta pričinja. Ono se pokreće u ime nauke u težnji, da se utvrdi istina, a postavlja ga i šira javnost u ime narodnog ponosa. Ono međutim predstavlja onaj residuum u nauci, kojega ona ne može kategoričnom sigurnošću riješiti; a šira javnost ovdje pretjeruje u davanju važnosti »originalnosti« i prvog pojavi nekog motiva. Nisu bosanski »kovači« manje originalni majstori niti su njihovi stećci manje zanimljivi i privlačivi, ako je prvim »kovačima« dao pobudu za izradu nadgrobnog spomenika u obliku kuće kakav antikni sarkofag; jer, u svakom slučaju su oni od tog spomenika preuzeli

¹¹ Up. D. Sergejevski, Srednjovjekovno groblje kod Petrove crkve u Nikšiću, Cetinje 1952, str. 22.

samo ono, što nije ni novo ni originalno u antiknom sarkofagu, i oblikovali su svoje spomenike na posve drugačiji i osebujuan način.¹²

Ima stećaka bez ikakvog klesanog ukrasa, a ima ih s ornamentalnim odnosno s figuralnim ukrasom. Figuralni ukras ima uglavnom uvijek isti sadržaj: lik pokojnika odnosno prizori iz života, kolo, lov, borbe junaka. I te predstave nisu novum u likovnoj umjetnosti, naprotiv one imaju davno i dugo rodoslovlje, ako smijemo tom riječju nazivati pojavu, koja proizlazi iz svjedjer jednakih, svakom kraju i svakom vremenu imanentnih sklonosti, a ne iz neposrednog naslijeđa i ugledanja. Lik pokojnika prikazuje se već na nekim prethistorijskim menhirima u Francuskoj i Liguriji, pozna ga arhajska i zrela grčka umjetnost; a nadgrobna stela s likom pokojnika i članova njegove obitelji jest najomiljeniji i najrašireniji skulptorski materijal rimskih provincija. I Srednji vijek postavlja lik pokojnika bilo na vodoravnoj ploči, koja zatvara grob, bilo u uspravnoj ploči, koja se diže do groba pokojnika. Na spomenicima kao što su stećci, koji su se javili u vezi s željom afirmacije feudalnog društva u vremenima, u kojima su se ugled i bogatstvo temeljili na moći, razumljivo je, da je pored pokojnika, bilo prikazano njegovo oružje, mač, luk, štit: i za to ima analogije već na prethistorijskim spomenicima.¹³

Prizori iz života, kao što su ples, lov i borbe junaka, također nisu nepoznati srednjovjekovnoj umjetnosti. Novo je, originalno i značajno za bosanske stećke, da se te predstave profanog, ovozemaljskog sadržaja klešu na nadgrobnim spomenicima, koji inače u Srednjem vijeku, pored ukrasnih motiva, donose predstave vjerskog i moralnog sadržaja. Ali prizori iz života nisu ni u to doba strani umjetnosti kao takvoj: baš prizori plesa, lova i borbi ponavljaju se svjedjer na fresko-slikarijama u dvorcima feudalaca u punom Srednjem vijeku; pa na luksuznim predmetima svakidašnje porabe tog doba, kao što su škrinjice iz srebra, u kojima su se čuvale dragocjenosti i biserje, ili kutije s poklopcima od slonove kosti, u kojima se spremalo zrcalo i t. d. To su sve poznate stvari, koje ne treba potanje dokazivati. A da su ti profani motivi našli put i afirmirali se u takvoj mjeri na srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima Bosne, svakako je u vezi i posljedica je širenja i afirmacije crkve bosanskih »krtjana«, kojoj nijesu nametale svoje stroge nazore ni rimska ni carigradska crkva.

Srednjovjekovna Bosna bila je u nekoj mjeri izolirana od okolnih krajeva ne samo u crkvenom nego i u kulturnom pogledu. Dok se u dalmatinskom primorju na zapadu Bosne umjetnička djelatnost razvijala često u dodiru s umjetnošću na Apeninskom poluotoku, dok u sjevernoj Hrvatskoj na sjeveru Bosne spomenici pokazuju veze s umjetnošću srednje Evrope, a kultura i umjetnost u Srbiji na istoku Bosne ostaje pretežno u okviru bizantskih utjecaja, sama Bosna ostaje nekako po strani od tih velikih kulturnih krugova, iako nije i naravno nije mogla biti hermetički zatvorena prema vani. Zato se u repertoariju ornamentalnih motiva na stećcima pored motiva, koji su svugdje svojstveni pučkoj umjetnosti i kraju primitivne kulture, javljaju samo rijetki

¹² U umjetnosti nema izuma i otkrića u onom smislu, kao u fizici ili medicini, gdje je često izum ili otkriće glavna stvar, a njegova primjena manje važna; prva pojava nekog motiva u umjetnosti nije otkriće, od kojeg živi i od kojeg bitno ovisi u kasnije vrijeme.

¹³ Up. Hoernes, n. dj., str. 215 i 219.

motivi savremene romanike: u prve bih ubrojio cik-cak i spirale, zvijezde, rozete, krugove, križeve i t. d., a u druge savijeno uže, različne vitice i lozice, niz arkada.

Sergejevski se nečka ubrojiti ove posljednje u motive romanike, jer se oni javljaju i u drugo doba i jer na stećcima nema drugih motiva tipičnih za romaniku.¹⁴ Međutim to je baš karakteristično za izoliran i primitivan kraj, kakav je bila srednjovjekovna Bosna, da do njega dopiru i da on usvaja izvana samo one motive, koji odgovaraju njegovim sklonostima i mogućnostima, i da usvojene motive prilagođuje vlastitim prilikama. Tako na primjer klasična vitica, od koje se u antiknoj umjetnosti odvaja akantusov list ili polupalmeta, dolazi na stećcima redovno u obliku vitice sa lišćem djeteline ili trolista (sporadično se motiv djeteline javlja već u vrlo kasnoj antici Bosne, na pr. u ulomcima crkve u Dobravini).

Niz arkada pripada također u motive romaničkog ornamentalnog reperto-rija. Benac ispravno opaža, da je taj motiv na stećcima primio čisto ornamentalan značaj i u potkrepu toga navodi, da se on javlja i na spomenicima, koji nemaju nikakve veze s kućom i njezinom arhitekturom, kao što su na pr. steći u obliku križa. Ali on ipak u nekoj mjeri prihvaća Truhelkino mišljenje o porijeklu motiva arkada na hercegovačkim stećcima, koje da su imale svoj uzor u srednjovjekovnim palačama nedalekog dalmatinskog primorja. Ova usporedba po mojem mišljenju nikako ne stoji. Trijemovi u palačama nisu svakako u romaničko doba bili tako čest motiv; u dalmatinskom primorju nije sačuvan nijedan primjer. Osim toga takav trijem je bio ograničen na samo prizemlje, dok arkade na stećcima obuhvataju svu visinu spomenika. Urešivane određene plohe nizom arkada u čitavoj visini dane površine jest rašireni omiljeni motiv, koji pozna ne samo romanička arhitektura nego i romanička skulptura i slikarstvo. Zapravo najmanja je sličnost arkada na stećcima sa porabom toga motiva na arhitektonskim spomenicima, a nikakva sa arhitektonskom kompozicijom privatne kuće i njezina prizemnog trijema na stupovima. Spomenić u potkrepu ovoga samo par primjera motiva arkada iz srednjovjekovne umjetnosti Dalmacije: plitke arkade, što su resile pobočne strane Sv. Krševana u Zadru; duboke arkadne niše, što su oživljavale strane katedrale u Dubrovniku, arkade izdubene kao ures kamenice za krštenje u propaljoj krstionici u Zadru i arkade, što rese romanički sarkofag u peripteru okolo splitske katedrale. Najveća je možda sličnost arkada na stećcima u Radimlji u Hercegovini i Nikšiću u Crnoj Gori sa ornamentalnom kompozicijom srednjovjekovnih iluminiranih kodeksa zvanih table kanona (Kanontafeln), koje su bile izrađene u obliku niza uskih i visokih arkadica, što u vrhu arkada imaju luk u obliku konjske potkove kao steći u spomenutim nekropolama.

¹⁴ Up. Sergejevski, n. dj., str. 24. U istom djelu Sergejevski je sklon objasniti pojavu niza rozeta na nekim stećcima na groblju u Nikšiću ugledanjem u kasnoantike i bizantske kutije i relikvijare iz bjelokosti (str. 25). Ostajući u okviru onoga, što sam gore rekao o tome, kada je utjecaj jednog kraja na drugi vjerojatan, ja sam skeptičan što se tiče ovog domišljanja Sergejevskog. Bjelokosne kutije s nizom rozeta (Sternkassetten) jesu luksusni predmeti, koje nalazimo samo u riznicama velikih katedrala i u krugu velikih mogućnika, pa teško da je primjerak takvog predmeta došao do očiju našeg srednjovjekovnog »kovača«. Na ovim kutijama su rozete nanizane uz sve rubove urešenih ploha kao četvorni obrub, a ne samo na jednoj strani plohe; a rozeta se konačno javlja kao motiv na mnogobrojnim stećcima u rasporedu, koji nema ništa zajedničko sa spomenutim kutijama.

Svakako zadovoljit ćemo se konstatacijom, da motiv niza arkada ima široke analogije u repertoriju dekorativnih motiva romaničkog doba.

Kao što su motivi stećaka odabrani ili su prilagođeni duhu pučke umjetnosti, tako izrada stećaka i njihova ukrasa ostaje u okviru primitivnog i nedotjeranog klesarskog zanata. Opći oblik stećka je većinom samo grubo klesan, uresni motivi su nepravilnog crteža, a likovi dani samo u glavnim konturama bez detalja. Sličnost s pučkom umjetnošću i s umjetnošću prehistorijskih perioda, u kojima se ures nije prvenstveno izrađivao u kamenu, ispoljava se u tome, što su uresni motivi stećaka većinom udubljeni u površinu, a kada su reljefni, reljef je vrlo plitak. Do nekog izraza dolazi na stećcima i poznati horror vacui: na pr. u nerazmjerno velikoj raširenoj ruci nekih likova. Likovi ljudi i životinja dani su u samim najbitnijim konturama; ali što se toga tiče srednjovjekovni su »kovači« znali jednostavnim sredstvima i uravnoteženim kompozicijama postići jake efekte, koji opravdavaju pažnju, što su ih stećci pobudili kod nas i na strani u krugu savremenih umjetnika. Ima svakako ritma u koraku plesača (Radimlja sl. 49, 55, 56, 58, 65) i hodu životinja (Radimlja sl. 54, 58), ima borbene svježine u prizorima borbe (Radimlja sl. 42, 61, 64) i ima neko dostojanstvo i neka impozantnost u likovima gotovo grotesknog izgleda odličnih pokojnika (Radimlja sl. 5, 12, 14, 22, 24, 68) na bosanskim stećcima.

Benac misli, da su moćni feudali u početku doveli u Bosnu strane majstore, od kojih su domaći ljudi s vremenom naučili klesati kamen i izrađivati stećke.¹⁵ S tim mišljenjem ne bih se mogao složiti. Da je tako bilo, ne bi stećci bili tako daleki od svake skulpture savremene Evrope. O tome nas najbolje može uvjeriti uspoređenje stećaka sa savremenom skulpturom u Dalmaciji i sjever. Hrvatskoj, u kojima se umjetnička djelatnost razvijala u dodiru s kulturom susjednih krajeva.

Preostaje nam da rečemo još nekoliko riječi o simboličkom sadržaju motiva reproduciranih na stećcima. Benac stoji, po mojem mišljenju, na ispravnom stajalištu, da je većina motiva, koji su mogli imati i imali su jednom simboličko značenje, na stećcima upotrebljena kao čisti ornament. Ja bih s obzirom na to iznio samo dvije primjedbe.

Benac je sklon prihvatiti davno mišljenje L. Zore, da prizori plesa na stećcima prikazuju mrtvačko kolo, koje je karakterističan i stari običaj kod naših naroda. Ja se s tim tumačenjem ne bih složio. S jedne strane na stećcima pored kola imamo prizora lova i borbi junaka, koji nisu dio pogrebnih običaja starih Slavena, a s druge strane nije na stećcima prikazan nijedan drugi običaj vezan za pogreb pokojnika (iznošenje mrtvaca, naricanje nad njim, gošćenje nad grobom i t. d.).

U luku i strelici, što su često uz jednostavan plastični krug reproducirani do likova širom rastvorene i uzdignute desnice, Benac vidi oznaku vojnčkog vojvodskog ranga pokojnika. Međutim strijelci su sačinjavali mase ratnika, a kao oznaka bojnih vođa više bi odgovarao mač.¹⁶ Rastvorenu i nerazmjerno

¹⁵ Up. Olovo, n. dj., str. 69.

¹⁶ Sergejevski vidi dapače u često reproduciranom motivu hercegovačkih stećaka borbe konjanika sa pješakom – strijelcem odraz mržnje konjanika – feudala prema podčinjenim strijelcima (n. dj., str. 29).

veliku ruku može nam objasniti sklonost primitivnog majstora, da jasno istakne ekstremitete lika i ispuni dani prostor.¹⁷ Još najviše izgleda, da stvarno bude znak nekog ranga, ima, kako se čini, plastični krug. On redovno izostaje kod malodobnih muškaraca i kod žena (Radimlja sl. 12, 15, 24), a dolazi na nekim stećcima, kako sam vidio u zbirci crteža stećaka u Gliptoteci u Zagrebu, bez lika pokojnika i ondje, gdje ga nikako ne traži ni simetrija kompozicije ni potreba ukrašavanja. Svakako i to kao i druga brojna pitanja u vezi sa stećcima moći će se objasniti, kada se nastavi sa sistematskim publiciranjem materijala, koje je uspješno započeto navedenim radnjama A. Benca.

¹⁷ Up. na pr. likove iz prethistorijske periode umjetnosti, Hoernes, n. dj., sl. str. 53.